

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RA VUMBIRHI (SAL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2011

GAUTENG

TIMARAKA: 120

NKARHI: tiawara ti $2\frac{1}{2}$

Papila leri ri na 15 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE swa MUNE:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(60)
XIYENGE XA D: Matsalwa	(20)
2. Hlaya swiletelo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge xin'wana na xin'wana eka pheji yintshwa.
5. Nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora nhlamulo yin'wana na yin'wana ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.
7. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
8. Tsala hi vurhon'wana (swi hlayeka no vonaka).
9. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO

XIVUTISO XA 1

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

Vuvabyi lebyi yisaka eku feni byi tele. Swikombiso swa mavabyi lama i mfukuzana na dari ra malariya. Kambe masiku lawa hi ku ya hi miehleketo ya vaakatiko wonge vuvabyi lebyi dlayaka ngopfu i bya xitsongwatsongwana xa HIV/Aids. Maehleketelelo lawa ya nghenelele na le ka vanhu lava nga dyondzela timhaka ta swa rihanyu ku fana na madokodela na vaongori. Loko muvabyi a fika exibedhlele loko a lo ondza ngopfu swi vhela swi tekiwa wonge u tile hi timhaka ta xitsongwatsongwana xa HIV/Aids, hambiloko a nga si kamberwa.

Hasani Xipfalo na yena a a ri na miehleketo ya leswaku loko munhu a kala a sungula ku ondza swi vula leswaku u khomiwile hi Xitsongwatsongwana xa HIV/Aids. Leswi swi endlile leswaku loko a sungula ku vabya a chava ku ya exibedhlele. U sungurile ku rhendzeleka na tin'anga ta Xintu na vaprofeta. Swi tekile malembe manharhu a ri karhi a ya hala na hala kambe vuvabyi byi nga holi.

'Swi nga antswa ndzi fela kwala kaya ku ri na ku ya hlekiwa hi swinhwanyetana swa vaongori exibedhlele.' Ku vula Hasani siku rin'wana a ri karhi a vulavula na ntukulu wa yena Makungu loyi hi nkarhi wa kona a endla lembe ro hetelela eYunivhesiti ya Medunsa laha a dyondzela vudokodela.

'Kokwana, a hi mikarhi hinkwayo laha loko munhu a ondza swi vulaka leswaku u na xitsongwatsongwana xa HIV/Aids. Swa endleka byi ri vuvabyi bya muxaka wun'wana.' Ku hlamula Makungu. 'U vulavula hikuva a wu swi voni leswi hi endliwaka swona lomu swibedhlele. Kumbe na wena loko u sungula ku tirha u ta tshika ku tshungula vavabyi u va kholela. Kambe leswi ku vulaka wena n'wana wa n'wananga ndzi ta kala ndzi ya exibedhlele xa kona.' I Hasani a hlamulaka ntukulu wa yena.

Endzhaku ka ku ehleketa swinene hileswi a nga byeriwa hi ntukulu, Hasani u lo na pfuka hi xamundzuku wa kona a kombela leswaku va n'wi yisa exibedhlele. A a tiyimiserile ku ya hlangana na xin'wana na xin'wana, hikuva mati ya vaprofeta na timitsu ta vanyamisoro wonge a swi lo tikisa vuvabyi. A a nga ha ri yena Hasani luyani wa mukhava. Se a ondzile wonge vo dya va n'wi tsona. Se a vona swi fanerile ku ya tlhaviwa tinjhikiseni no dya maphilisi.

'Ndzi kombela mi ndzi teka ngati kambe mi nga kambeli HIV/Aids ntsena, kambelani na byin'wana hikuva leswi va nge hi swona swi vangaka vuvabyi lebyi mina a ndzi swi endli. A ndzi tsutsumitsutsumi na mapatu. Ntukulu wa mina u lerisile leswaku loko swi endleka mi ndzi kambela na timhaka ta mfukuzana.' Ku hlamusela Hasani eka dokodela. Kunene Hasani u kamberiwile, kutani ku kumeka leswaku lexi a xi n'wi vabyisa a hi xona xitsongwatsongwana xa HIV/Aids kambe i mfukuzana ya ngati.

Hambileswi se mfukuzana a yi n'wi vavisile ngopfu vuvabyi byi vuyile byi titimela hikuva se a hamba a tirhisa maphilisi.

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Boxa tinxaka TIMBIRHI ta mavabyi lama dlayaka ngopfu handle ka HIV/Aids. (2)
- 1.2 Xana Hasani a chava yini ku ya exibedhlele? (2)
- 1.3 Boxa vito na vuxaka bya munhu loyi a nga endla leswaku Hasani a kondza a ya exibedhlele. (2)
- 1.4 Xana vanhu va na miehleketo ya njhani loko va vona munhu a vabya kutani a sungula ku ondza? (2)

'Ndzi kombela mi ndzi teka ngati kambe mi nga kambeli HIV/Aids ntsena kambe kambelani na byin'wana hikuva leswi va nge hi swona leswi vangaka vuvabyi lebyi mina a ndzi swi endli.'

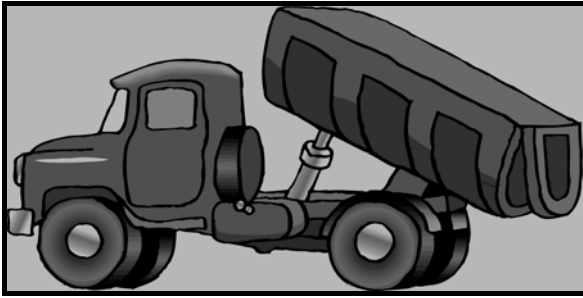
- 1.5 Hi ku leteriwa hi ntshaho lowu nga laha henhla, nyika vonelo ra wena ra swilo swimbirhi leswi nga endlaka leswaku munhu a khomiwa hi vuvabyi bya HIV/Aids. (4)
- 1.6 Hetisa xivulwa lexi landzelaka. Hlawula nhlamulo YIN'WE eka leti nyikiweke.
- 1.6.1 Loko vuvabyi byi sungula ku titimela hiloko byi ... (hola/tikisa/tlulela). (1)
- 1.6.2 Makungu a dyondzela ... (vudokodela/vuthicara/vunjhinyara). (1)
- 1.7 Hlamula u ku '**Hi swona**' kumbe '**A hi swona**' kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.7.1 Hasani u yile exibedhlele endzhaku ko vabya tin'hweti tinharhu. (2)
- 1.7.2 Loko Hasani a tekiwa ngati u kumekile a ri na xitsongwatsongwana xa HIV/Aids. (2)
- 1.7.3 Hasani u hetelerile a yile exibedhlele. (2)

XITSHURIWA XA A: XIFANISO

Xiyaxiya xifaniso lexi xi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi eka xona.

XIFANISO XA 1

LORI YA 1

LORI YA 2

Ku ganya a swi sukeli kule. Lembe leri nga hundza Xikhuna a a ri xisiwana, kambe leswi makwavo wa yena Xivindzi a nga na xiyimo xa le henhla eka mfumo u kumile thendara yo endla mapatu kutani a n'wi thola. Nan'waka hi vulavula Xikhuna se i xitsutsu. Hi masiku ya ku hela ka vhiki u pfa a tiendlela mali ya le xihundleni hi ku rhwalela vanhu misava yo aka no foroma switina hi ku tirhisa lori ya 2. Lori ya 1 yi tirha ku chela xikontiri ntsena.

[Xifaniso lexi xi huma eka nkandziyiso wa ka va Nova Development Corporation]

- 1.8 Xikhuna a nga na makwavo. Hlamula u ku **'Hi swona'** kumbe **'A hi swona'**, tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.9 Xana hi ku vona ka wena hi yihi lori leyi tirhaka ku chela xikontiri eka lori ya 1 na lori ya 2? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.10 Xana ku ganya swi vula yini? Hlawula YIN'WE eka tinhlamulo leti landzelaka:
- A Ku va na mali yo tala.
 - B Ku tirha eka Mfumo.
 - C Ku thoriwa hi makwavo. (2)
- 1.11 Xana wena u vona Xikhuna a tshembekile entirhweni wa yena? Tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.12 Xana a swi fanerile leswaku Xivindzi a thola makwavo ke? Nyika vonelo ra wena. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA

XIVUTISO XA 2

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo hi xona u ri karhi u kombisa/boxa vubihi bya swidzidziharisi emirini wa munhu. Nkomiso wa wena wu nga hundzi 60 wa marito. U nga onhi mongo wa xona.

Madokodela ya vula leswaku swidzidziharisi a swi lulamangi emirini wa munhu hikuva swi endla leswaku munhu a khomiwa hi mavabyi ya tinxakaxaka. Nhlonge ya munhu loyi a tirhisaka swidzidziharisi yi nga cinca yi va ya ntima kumbe ku tshwukuluka. Munhu la tirhisaka swidzidziharisi a nga ondza onge a nga dyi nchumu kumbe khwiri ra yena ri kula onge i ra xinana. Vumunhu bya mutirhisi wa swidzidziharisi byi nga cinca.

Muntshwa loyi a tirhisaka swidzidziharisi u tala ku tshama a etlele exikolweni. Mitirho ya xikolo a ya ha tsariwi kahle. Swidzidziharisi swa swi kota ku kavanyeta ni ku onha byongo bya muntshwa. Vutlharhi bya muntshwa loyi byi nga hunguteka hi switsongotsongo. Swidzidziharisi swi nga tisa ku cinca eka mahanyelo ya muntshwa.

Na loko mi n'wi tiva a ri munhu wo tlhariha a nga sungula ku languteka a nga ha tlharihanghi hikuva madokodela ya ri swidzidziharisi swi onha byongo bya munhu ivi vutlharhi bya yena byi hunguteka. Muntshwa loyi a kulaka a tirhisa swidzidziharisi u tala ku va a nga kumi ntirho. Xo vavisa munhu wo tirhisa swidzidziharisi u hetelela hi ku va a nga ri na ndyangu. Leyi i mhaka yo vavisa eka vatswari na maxaka ya yena. Madokodela ya bumabumela leswaku vantshwa va nga tshuki va tinghenisa eka timhaka ta swidzidziharisi hikuva swi nga va onhela vutomi ngopfungopfu vumundzuku bya vona.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3

- 3.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

Kokwana Matikweni a va ri na switukulwana swa mune swa swirhundzu. Hambileswi mana wa switukulwana swa kokwana Matikweni a va hundzile emisaveni, switukulwana swa vona a swi nga hanyi hi rikoko ra xilondza.

Kute loko ku nga si hela n'hweti ya Nhlangula, Nkhensani, mativula ya kokwana Matikweni, o biha emirini. Loko kokwana Matikweni a ta swi kuma, hi loko a bava a khalakhasa.

Endzhaku ka vhiki, kokwana Matikweni va amukeriwile exibedhlele xa Khensani. Dokodela u vurile leswaku u khomiwile hi vuvabyi bya mbilu. Rhulani u endzerile kokwana Matikweni exibedhlele endzhaku ka masiku mambirhi a amukeriwile. Kokwana Matikweni a ondzile swange i rinhi ra mecisa. 'Avuxeni ka kokwana' ku xeweta Rhulani. 'Hi wena ntukulu wanga (hi rito ro lala ra mahlehleleti). Va kwihi van'wana leswi onge wo ta wexe'? I kokwana Matikweni a vutisaka. 'Ndzi va sukele va lulamisela ku sweka. Va te va ta ta mi kamba mundzuku.' Ku heta ka yena ku vulavula hiloko kokwana Matikweni va sungula ku kavanyeteka eku hefemuleni. 'Nese, neseee, pfunani.' I Rhulani loyi a lavaka leswaku va ta va ta pfuna kokwana wa yena. Hi ku copeta ka tihlo vanese a va fikile. Hiloko va lerisa Rhulani ku humela ehandle loko va ri karhi va pfuna kokwana. Endzhaku ka khume ra timinete, hiloko nese yin'wana yi humela ehandle ku vulavula na Rhulani. Hi rito ra tingana hiloko nese yi ku: 'Hi ringetile kambe mati ma halakile.' Hiloko Rhulani a ku xi biku! Va ringetile vanese ku mbuwetela kambe ko fana na kwala. Va hetelele va helekete Rhulani eka vona.

[Vutitumbuluxeri]

- 3.1.1 Xana rito **swirhundzu** eka xivulwa lexi nga laha hansi ri vula yini?

Kokwana Matikweni a va ri na switukulwana swa mune swa **swirhundzu**. (2)

- 3.1.2 Tsala mikomiso ya marito lama tikisiweke eka swivulwa leswi landzelaka:

(a) **Kokwana** u kombisile ku khunguvanyeka. (1)

(b) **Dokodela** a nga tsakeli leswaku vantshwa va tirhisa swidzidziharisi. (1)

- 3.1.3 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi nga laha hansi hi ku hetisa rito leri tikisiweke:

Nkhensani a nge swi koti ku tsala xikambelo lembe leri hikuva **u bihile emirini**.

Nkhensani a nge swi koti ku tsala xikambelo lembe leri hikuva ... (2)
- 3.1.4 Tirhisa masivi lama faneleke ku siva marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi:

Vatswari va **switukulwana** swa **kokwana** a va hundzile emisaveni. (2)
- 3.1.5 Tirhisa rihlanganisi ra **hambileswi** ku hlanganisa swivulwa leswi nga laha hansi:

Vanese va ringetile ku mbuwetela Rhulani. A nga miyelangi. **Hambileswi** vanese va ... (2)

XITSHURIWA XA XIFANISO

Xiyaxiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XIFANISO XA 2

Manana i ndzhuti wa ndyangu wun'wana na wun'wana loko tatana a ri nhloko ya muti. **Vanhwana** hi vona va pfunaka vamanana ku tirha mitirho ya le kaya, ku fana na ku basisa **rivala** ri ku cacaa! **Vakhegula** na vona va na **nkoka** wukulu hi tlhelo ro nyika switsundzuxo na swiletelo emakaya.

[Xifaniso lexi xi huma eka www.google.com]

- 3.1.6 Tirhisa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi eka xivulwa xa wena n'wini kambe xi nyika nhlamuselo yo hambana ni leyi nyikiweke laha hansi:
- Vanhwana va pfuka namixo va kukula **rivala**. (2)
- 3.1.7 Tsala maritofularha ya marito lama tikisiweke:
- (a) **Manana** wa vona a ku ri **khale** humba yi olele nkuma. (2)
- (b) Vanhu lava **rhandzaka** timhaka to hlakula masimu i **vakhegula**. (2)
- 3.1.8 Tsala ntsongahato wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi:
- A ta byela mani **mukhalabye** wa vanhu. (2)
- 3.1.9 Xana muteki wa xifaniso lexi a ri eka mpfhuka wihi wa matekele ya swifaniso? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

XITSHURIWA XA XINAVETISO

Xiyaxiya xinavetiso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XIFANISO XA 3

MATIRHELO YA RISIMA!! XIBEDHLELE XA VUNENE

Loko u lava vutshunguri byo antswa tsutsumela exibedhlele xa Vunene. Vukorhokeri bya kona i bya xiyimo xa le henhla. Vaongori va kona, malwandla be! Dokodela Risimati loyi a kotaka mavabyi ya nhloko na rifuva wa kumeka. Tana u ta hlayisa vutomi bya wena.

[Xifaniso lexi xi huma eka www.google.com]

- 3.1.10 Nyika vunyingi bya marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi:
Dokodela u nyika **muabyi** tiphilisi ta nhloko. (2)
- 3.1.11 Vumba vundhawu eka xivulwa lexi nga laha hansi:
Xibedhlele lexi xi na vukorhokeri byo antswa. (2)
- 3.1.12 Xana hikokwalaho ka yini xivulwa xa **MATIRHELO YA RISIMA!!
XIBEDHLELE XA VUNENE** ma tsariwile hi fonto yo hambana na marito laman'wana eka xitshuriwa lexi? (2)
- 3.1.13 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi nga laha hansi.
(a) Vaongori va xibedhlele xa Vunene va na malwandla. (2)
(b) Loko u lava vutshunguri byo antswa tsutsumela exibedhlele xa Vunene. (2)

- 3.2 Hlaya ndzimana leyi landzelaka hi vukheta. Yi tsale hi vuntshwa u ri karhi u lulamisa swihoxo swa matsalele eka marito lama tikisiweke. Khwatihata swihoxo hinkwaswo leswi u swi lulamiseke.

hosi khamanyana a ri na switukulwana swa mune, jaha **rinwe** na **vanhw ...** vanharhu **Hikwavo** ka vona a va dyondzekile. Lowa **mativala** a ri **dokotela** ra swiharhi naswona a tirha **etangeni** wa swiharhi wa **kruger**. **vambirhi** a va ri **vadyondisi**, kasi lowa **rikotso** a ri **mofundhisi** Tata wa vona a a **tinyunguvisa** hi vana va yena. **Vatsongo** va tiyisile loko va te ku **tlul ...** ka mhala ku letela n'wana **ya** le ndzeni

[Vutitumbuluxeri]

(20)

XITSHURIWA XA D: KHATHUNI

- 3.3 Xiyaxiya khathuni leyi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka yona.

XIFANISO XA 4

KU NA TINDLELA TO TALA TO HANGALASA MAPHEPHAHUNGU ETIKWENI. YIN'WANA YA TONA YO CHIPA I KU TIRHISA VAN'WAMILENGE KU HANGALASA TINYUZIPHEPHA EVANHWINI. NYUZIPHEPHA YI NA NKOKA LOWUKULU WO HUNGASA, KU DYONDZISA, KU TISELA VANHU TIMHAKA NA MAHUNGU YA NKOKA.

[Xifaniso lexi xi huma eka nkandziyiso wa ka va Nova Development Corporation]

- 3.3.1 Boxa mavito ya MAMBIRHI ya tinyuziphepha/maphephahungu lama u ma tivaka. (2)
- 3.3.2 Nyika mitirho MIMBIRHI ya nyuziphepha/phephahungu. (2)

- 3.3.3 Xana nchumu wa nkoka i nchumu wa muxaka muni?
Hlawula nhlamulo YIN'WE, **wo tsakisa/wo pfuna/khavis**a. (1)
- 3.3.4 Tsala vun'we bya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi:
Mahungu i ya nkoka. (1)
- 3.3.5 Tsavula rito rin'we leri tirhisiweke eka xitshuriwa lexi nga laha henhla leri kombisaka leswaku ku tirhisa van'wamilenge a swi durhi. (1)
- 3.3.6 Vula u ku '**Hi swona**' kumbe '**A hi swona**', u tlhela u seketela nhlamulo ya wena.
Ku tirhisa van'wamilenge swi na khombo. (2)
- 3.3.7 Nyika nhlamuselo ya rito **hangalasa** leri kumekaka eka xitshuriwa lexi nga laha henhla. (1)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 60

XIYENGE XA D: MATSALWA

SWITSUNDZUXO

1. U kamberiswa ehenhla ka tibuku timbirhi eka tsalwa ra *NTLHONTLHO* (swihungwana) WR Chauke na tsalwa ra *XA MINA ITINYELETI* (mitsheketo) F Rikhotso.
2. Xiyenge lexi xi na swivutiso SWIMBIRHI, XIVUTISO XA 4 na XA 5.
3. Hlawula xivutiso XIN'WE ntsena.

XIVUTISO XA 4: NTLHONTLHO – WR Chauke

KHOMELA WA MUKHUHLWANA

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

'Vavanuna hinkwavo va fana. Wanuna loyi u na vanghana, va ta n'wi chela moya ivi a ku hundzukela. Wena u fanele ku pfa u lulamisa swin'wana hi le tlhelo.'

- 4.1 Boxa vito ra mana wa Mbitsini. (1)
- 4.2 Xana hikokwalaho ka yini vanghana va Khomela a va tshamela ku n'wi hleka? (1)
- 4.3 Hi wihi moya lowu mana wa Mbitsini a ehleketa leswaku Khomela va ta n'wi chela wona? (2)
- 4.4 Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla, xana i ncini lexi Mbitsini a nga tilulamisa ku endla xona etlhelo? (2)
- 4.5 Xana hi ku vona ka wena a swi fanerile leswaku mana wa Mbitsini a byela Mbitsini marito lama nga laha henhla? Nyika vonelo ra wena. (2)
- 4.6 Xana swi vula yini loko va ku vavanuna hinkwavo va fana? (2)

NKALAXAKA

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

Lavo loloha va sungurile ku gungula leswaku vona a va nga ta swi kota ku akela wanuna un'wana yindlu. Van'wana va ku vona a va nga kholwi leswi a swi vuriwa hi Dlamini. Van'wana va ku vona a va nga ta tshinela no tshinela eku tshunguriweni hi yena, hikokwalaho a va nga ta aka tindlu leti a ti vuriwa. Vanhu loko va vona ntirho va rhurhumela. Loyi a nga hlamula a boxa hi ye' Gaveni.

- 4.7 Boxa vito ra vhengele leri kumekaka eka Manghovo. (1)
- 4.8 Xana yindlu leyi faneleke ku akiwa a ku ri yo endla yini? (2)

- 4.9 Vula u ku **'Hi swona'** kumbe **'A hi swona'** eka swivulwa leswi landzelaka:
- (a) Dlamini u siyile nsati na n'wana eka vatswari va yena eZimbabwe. (1)
- (b) Tatana Gaveni a tiviwa tanihi ndhuna ya tiko ra ka Manghovo. (1)
- 4.10 Ku humelele yini hi Dlamini loko tatana Gaveni a ta n'wi landza hi siku ra nhlengeletano ya madokodela? (2)
- 4.11 Hi ku vona ka wena, xana tiko ra hina hi nga ri sirhelela njhani eka vanhu vo fana na dokodela Dlamini? (2)
- 4.12 Hlawula nhlamulo leyi ku nga yona eka leti landzelaka. Nkalaxaka swi vula ...
- A Ku va xaka ra vanhu vo tala.
- B Pfumala maxaka.
- C Ku amukeriwa tanihi xaka etikweni rimbe.

(1)
[20]

KUMBE

XIVUTISO XA 5: XA MINA I TINYELETI – F Rikhotso

NTSHEKETO

N'WAMPFUNDLA NA N'WAMFENHE

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

Ka ha ku na mpfula,
Va dya, va dya, lero na ta dya!
Makhwiri a wu vo, nde!

- 5.1 N'wampfundla u komberile N'wamfenhe leswaku va ya kwihi naswona ku ya endla yini? (2)
- 5.2 Xana mavito lawa N'wampfundla na N'wamfenhe a va vitanana ha wona hi wahi? (2)
- 5.3 Xana loko va ri kwalomo a va ri kona, hi wihi ntlangu lowu N'wampfundla a kombeleke N'wamfenhe leswaku va wu tlanga? (2)
- 5.4 Hi kwihi laha N'wampfundla a balekeleke kona endzhaku ka ntlangu? (1)

5.5 Ku vuriwa leswaku endzhaku ka nkarhi N'wamfenhe va n'wi kume a lo rhwee!
Xana rito rhwee, ri hlamusela leswaku N'wamfenhe a ri njhani? Hlawula
nhlamulo yin'we eka leti landzelaka:

- A tshama
B Wile (1)

5.6 Xana u dyondze yini hi ntsheketo lowu? (2)

NTSHEKETO

SWIHANDZA-MATALA

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

Khale wa khaleni,
Loko maribye ya ha olova,
Loko munhu a ya khoma.
Tihuku ni swikhwezana,
A swi ri vanghana,
A swi hanyisana.

5.7 Hi wihi nkarhi lowu tihuku a ti handza hi wona etaleni? (1)

5.8 Hi kwihi laha tihuku a ti etlela kona? (1)

5.9 Xana rivengo ra tihuku na swikhwezana ri vangiwile hi yini? (2)

5.10 Swikhwezana a swi vula yini loko swi ku 'Anakeni hi okelana ndzilo'? (2)

5.11 Hi yihi ndlela leyi swikhwezana swi nga yi tirhisa ku tirihsela eka tihuku? (2)

5.12 Vula u ku '**Hi swona**' kumbe '**A hi swona**' eka swivulwa leswi landzelaka:

(a) Swikhwezana swi rhambile tinsimba ku ya hlasela tihuku navusiku. (1)

(b) Emakumu tihuku ti humelerile ku aka vuxaka na swikhwezana. (1)

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA D: 20
NTSENGO WA TIMARAKA: 120